

UNELE PROBLEME ALE EPOCII BRONZULUI DIN REGIUNILE EST-CARPATICE. OBSERVAȚII PE MARGINEA UNEI CĂRȚI RECENTE

DE

ATTILA LÁSZLÓ

Keywords: *Bronze Age, Mnogovalikovaja-, Komarov-, Costișa-, Noua-culture, Corlăteni-Trușești cultural aspect, Chronology.*

Rândurile de față ne-au fost prilejuite de cartea doamnei Lidia Dascălu, *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei* (Trinitas, Iași, 2007, 411 p.). Prezentată în prima sa formă ca teză de doctorat, lucrarea a fost elaborată „în esența sa” în anii 1998–1999 (vezi p. 103, n. 176). Nu se precizează când a fost încheiat manuscrisul; potrivit paginii de titlu și colofonului, cartea a fost tipărită și a apărut în 2007, dar, după cunoștințele noastre, a fost difuzată cu anumită întârziere. Citând cuvintele autoarei, cartea își propune, în intenția sa, „abordarea problematicii complexe a celor două perioade ale epocii bronzului în lumina stadiului actual al cercetărilor și în contextul cultural al epocii. Astfel, Bronzul mijlociu a fost studiat în contextul complexului cultural Costișa-Bili Potik-Komariv și în raport cu culturile Monteoru, Sabatinovka timpurie și Noua, iar Bronzul târziu în contextul general al complexului Sabatinovka-Coslogeni-Noua” (vezi cap. I. *Introducere*, p. 11). Lucrarea are ca punct de plecare cercetările proprii ale autoarei (săpăturile efectuate în așezările de la Crasnaleuca-*Staniște* și Mihălășeni, în necropolele de la Brăești, Crasnaleuca-*Drumu Morii* și *Coșeri*, cercetări arheologice de suprafață, studiul materialelor aflate în diferite colecții din România și Republica Moldova), documentația fiind completată printr-o bogată bibliografie. În analizarea materialului documentar s-a apelat la metodele specifice ale arheologiei (tipologică, comparativă, cartografică, analize statistice etc.). Fiind vorba de o lucrare monografică, este oarecum surprinzătoare (auto)aprecierea potrivit căreia rezultatele astfel obținute reprezintă doar o etapă preliminară a cercetării, și că etapa finală „va consta în prelucrarea datelor pe calculator, printr-un program special, pentru obținerea unor serii și, pe această bază, a unor posibile indicii cultural-cronologice” (p. 12). Până ce vom afla ce ne mai rezervă mirajul calculatorului, încercăm să trecem în revistă principalele aspecte ale Bronzului mijlociu și târziu (în continuare BM și BT), așa cum acestea au fost tratate în paginile lucrării.

Cartea se înscrie în genul lucrărilor ce își propun să aprofundeze cercetarea unor fenomene arheologice dintr-un ținut natural și istoric bine delimitat, ca parte a unor arii geografice și culturale mai cuprinzătoare. Înțelegerea *părții* este dificilă fără cunoașterea *întregului*, de aceea ne-am fi așteptat ca în partea introductivă a lucrării această importantă zonă de contact, Câmpia Moldovei, să fie „plasată” atât în peisajul natural variat al vastelor spații carpato-pontice, cât și în ariile de răspândire ale culturilor de origine NV pontică, respectiv nord-central-europeană și NE carpatică din BM și BT care, la un anumit moment al evoluției lor, își fac apariția și în regiunea cercetată. (Hărțile 3, 6 și 8 corespund numai în parte acestei cerințe.) În aceeași ordine de idei, ar fi fost binevenită precizarea (chiar și sub forma unui tabel) a cadrului cronologic de referință: în ce sens (în funcție de ce sistem de cronologie relativă și absolută) sunt folosiți termenii de BM și BT, cum se raportează fazele culturilor studiate la etapele acestor perioade ale epocii bronzului. În acest fel am fi putut înțelege mai bine poziția în timp și spațiu a fenomenelor culturale regionale studiate, în raport cu unitățile cultural-istorice mai cuprinzătoare din care fac parte (ceea ce a fost, de altfel, și în intenția autoarei, vezi mai

sus). Ar fi fost binevenită și lămurirea de la început a unor probleme de terminologie de care ne lovim mai ales în cazul „complexului cultural Costișa-Bițyi Potik-Komariv” (la alți autori: Biały Potok, Komarov, Komarowo etc., în continuare: C, BP, K), în legătură cu care se întrebuințează în paginile lucrării, adesea alternativ, sintagmele de manifestări culturale de tip BP-K-C, grupul BP, cultura K, cultura Trzciniac [Trzciniac]-K, elemente K, cultura C, elemente C, elemente BP-C etc. (vezi *passim* și hărțile 3, 5, 6). Conținutul acestor concepte, raporturile chorologice și cronologice ale elementelor componente ale acestui „complex” ar fi putut fi mai bine lămurite chiar și în subcapitolul II.1 (p. 16–30), dacă acesta ar fi prezentat, cu adevărat, *stadiul actual*, și nu *istoricul* cercetărilor, în sensul înregistrării, în ordine cronologică, a diferitelor contribuții. Trebuie să recunoaștem, în același timp, că asemenea neclarități conceptuale și terminologice pot fi regăsite nu numai în lucrarea aici discutată; ele persistă atât în literatura arheologică românească, cât și în cea internațională. Nu pot fi ignorate, pe de altă parte, încercările de ordonare culturală, cronologică și regională mai riguroasă a descoperirilor în discuție, inclusiv încercările de a diferenția mai bine descoperirile tip K de cele de tip C (până la punerea sub semnul întrebării chiar a conceptului de complex cultural C-K)¹.

Referitor la BM (cap. II., p. 16–74), cartea dnei L.D., tratează, pentru început, *Problema prezenței culturii Mnogovalikovaja în spațiul Câmpiei Moldovei* (II.2.1., p. 30–40). Cultura Mnogovalikovaja (în continuare MV) este atestată în zonă prin zece morminte tumulare (dintre care patru au atribuirea culturală certă) și care sunt analizate minuțios sub diferitele aspecte ale ritului și ritualului funerar. Cu excepția unui mormânt de la Valea Lupului, toate celelalte au fost atribuite fazei târzii a culturii. Relativ la cronologie, sunt citate mai multe opinii, inclusiv cea a lui Eugen Sava (1991, 1994)², potrivit căreia aceste morminte pot fi datate larg, între culturile Katakombnaja și Srubnaja târzie și sincronizate cu fazele Monteoru Ic3-Ia, parțial IIa, ca și cu etapele mai timpurii ale culturii K, în intervalul secolelor XVII–XV/XIV (cel mai probabil XVI î.e.n.). În final (cu referire la Trifonov 1996a, 2001 și Sava 2002) se menționează că, mai recent, pentru „limita superioară” a culturii MV în regiunile situate la est de Prut s-a propus data de 1700/1600 î.e.n. Altfel spus, potrivit acestei noi cronologii se propune pentru *sfârșitul* culturii MV o datare apropiată de cea care a fost evaluată anterior pentru *începutul* ei! Această reevaluare radicală a cronologiei, rămasă fără comentarii

¹ Vezi, de pildă, dintre lucrările mai recente, care nu au fost luate în considerație în lucrare, Gh. Dumitroaia, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până la bronzul mijlociu*, Piatra Neamț, 2000; V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (ed.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra Neamț, 2001 (cu contribuțiile lui V.P. Batariuc, N. Bolohan, V. Cavruc, Gh. Dumitroaia, E.R. Munteanu, A. Popescu, Al. Vulpe); Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, București, 2002; Anca Popescu, *Beiträge zur Keramik vom Typ Costișa*, în C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare 10–13. Oktober 2001, Baia Mare 2003, p. 379–401; B. Niculică, *Epoca mijlocie și târzie a bronzului în Podișul Sucevei*. Rezumatul tezei de doctorat, Iași, 2006, p. 5–15, 21–25; Roxana Munteanu, *Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaților Orientali*, Piatra Neamț, 2010 (Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XXIV). Pentru contextul general vezi și A. Koško (ed.), *The Trzciniac area of the early bronze age civilisation: 1950–1200 BC*. Baltic-Pontic Studies 6, Poznan, 1998; A. Koško, V.I. Klochko (ed.), *The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000–1000 BC*. Baltic-Pontic Studies 12, Poznan, 2003; Merită să fie menționat în acest context și încercarea cercetătorilor polonezi și ucrainieni de a ordona descoperirile de tipul celor mai sus menționate într-un cuprinzător cerc cultural Trzciniac (*Trzciniac Cultural Circle*, prescurtat: *TCC*), răspândit, în mai multe etape, de la V la E, de la Elba inferioară pînă la Nipru. În cadrul acestuia a fost distins un „sub-cerc vestic” (*Western Subcircle of TCC*), caracteristic pentru zona Câmpiei Nord-Central-Europene și un „sub-cerc estic” (*Eastern subcircle of TCC*), caracteristic pentru zonele de pădure și de silvostepă din bazinul râurilor Prut, Nistru, Bugul de Sud, Nipru, Pripet. În cadrul sub-cercului din urmă au fost distinse două linii evolutive/două trenduri de dezvoltare, *Trzciniac development trend* (în zonele de pădure mixtă) și *Komarov development trend* (în regiunile de la poalele Carpaților și în zona de silvostepă a Ucrainei de pe malul drept al Niprului), vezi J. Czebreszuk, „*Trzciniac*”. *An alternative view*, în A. Koško (ed.), *op.cit.*, p. 167–189); J. Górski, S. Lysenki, P. Makarowicz, *Radiocarbon chronology of the Trzciniac cultural circle between the Vistula and Dnieper basins*, în A. Koško, V.I. Klochko (ed.), *op. cit.*, p. 253–306. Pentru a reflecta mai bine fenomenul Trzciniac, cu o largă răspîndire în timp și în spațiu și cu importante particularități regionale, s-a mai propus ca în locul termenului de cultură să se folosească termenul de „pachet” (*Trzciniac-package*) pentru a desemna setul de trăsături interregionale Trzciniac. Termenul, sub forma *Beaker-package*, a fost folosit mai înainte de C. Burgess (BAR, 33, 1976, p. 306–323) pentru a explica mai bine fenomenul „culturii” vaselor campaniforme. Vezi J. Czebreszuk, *op. cit.*, p. 167. Descoperirile înrudite din România, adesea inconsecvent etichetate, ar putea fi racordate, potrivit acestui model, la „Komarov development trend”.

² Pentru a nu încărca referințele bibliografice din textul nostru, lucrările citate și în cartea dnei L. Dascălu vor fi menționate, de preferință, în aceleași forme prescurtate.

din partea autoarei, se datorează introducerii datărilor radiometrice, potrivit cărora începutul culturii MV poate fi situat pe la 2300 cal BC, iar sfârșitul după 2000, probabil pe la 1900/1800 cal BC. Pentru această datare înaltă a fost luată în calcul în special seria de patru datări obținute pentru unele morminte MV din Akkiembetskij/Akkembeckij Kurgan de lângă satul Zatoka din dreapta limanului Nistrului (3795 ± 60 BP, 3780 ± 60 BP, 3745 ± 50 BP, 3685 ± 45 BP, ce acoperă intervalul 2340–1970 cal BC în domeniul 1σ)³.

Discuția continuă cu *Problema prezenței elementelor ceramice BP-C-K în Câmpia Moldovei. Aspectul cultural Corlăteni-Trușești* (II.2.2., p. 40–74). Aceste „elemente ceramice” au fost interpretate în literatura arheologică fie ca aparținând culturilor C, BP-C sau K din BM, fie ca supraviețuiri în cadrul fazei I a culturii Noua din BT (potrivit periodizării elaborate de A.C. Florescu). Autoarea a reușit să carteze 45 de situri (34 de localități) cu descoperiri de „ceramică de factură BP-C-K” (vezi hărțile 5, 7). Se apreciază că siturile cu ceramică de tip BP-C-K se concentrează în partea sudică a Câmpiei Moldovei, în timp ce în partea nordică a aceleiași regiuni ar fi mai frecvente descoperirile de tip K, „eventual BP-K” (p. 43), fără ca această diferențiere culturală, destul de vagă de altfel, să fie demonstrată prin analiza ceramicii și ilustrația aferentă (vezi mai jos). După puținele date privind așezările și locuințele, sunt prezentate descoperirile funerare, clasificate în morminte plane și morminte „tumulare” de înhumăție. Acestea din urmă sunt precar documentate și, oricum, nu sunt morminte tumulare, ci morminte secundare, săpate în *mantaua* unor tumuli mai vechi (jamnaja) (vezi p. 243, nr. 413. Cotârgaci). Lăsând la o parte câteva obiecte de os, piatră și bronz, cea mai mare parte a inventarului arheologic este reprezentată de ceramica, analizată în ansamblu, în funcție de tehnica de prelucrare, formele și ornamentarea.

Reluând unele idei exprimate anterior de I. Nestor (1960), Al. Vulpe (1961) și Eugenia Zaharia (1963), legate de prezența în Câmpia Moldovei a ceramicii de tip/de tradiție BP, K, C și Monteoru, descoperirile în discuție au fost încadrate de L.D. într-un aspect cultural original, pentru care propune denumirea de Corlăteni-Trușești. Arheologii citați au considerat că descoperirile de tipul aceloră din nivelurile inferioare ale așezărilor de la Corlăteni și Trușești reprezintă locuri BP-C sau C-K târzii, cu unele elemente Monteoru (Nestor, Vulpe) sau o fază finală C, ce poate fi numită etapa sau chiar *aspectul cultural Corlăteni* (al culturii Costișa) (E. Zaharia). Spre deosebire însă de acești specialiști, L.D. susține că aspectul cultural original aici discutat *se individualizează* nu numai față de cultura Noua, care îl urmează, dar și în raport cu culturile BP-K, C și Monteoru târzii, care au contribuit la formarea lui (p. 73). Nu ne este destul de clar, dacă, în condițiile acestei „individualizări”, aspectul cultural Corlăteni-Trușești mai este considerat sau nu ca parte a „complexului” BP-C-K? (Întrebarea nu este retorică: prin aspect/facies cultural în literatura arheologică se înțelege o subgrupă sau o ramură particulară, ce se abate de la linia evolutivă majoră a unei culturi mai cuprinzătoare. Se apreciază, de asemenea, că aplicarea conceptului de aspect/facies poate genera confuzii, fiindcă, în general, nu oferă decât „pseudo-explicații”⁴). Avem impresia că autoarea are unele ezitări și în ceea ce privește diferențierea aspectului cultural nou creat față de cultura Noua. Astfel, necropola de la Brăești, care a fost încadrată inițial de L.D. (1989; 1991 a–b–c; 1994a) în prima fază a culturii Noua, este atribuită acum de autoare aspectului cultural Corlăteni–Trușești (vezi *Corpus*, p. 171, nr. 47). În capitolul despre descoperirile funerare se afirmă, însă, mai prudent, că „la Brăești au fost descoperite 16 morminte, dintre care *cel puțin unele* pot fi atribuite, pe baza inventarului, aspectului Corlăteni-Trușești” (p. 45, nota 80, sl. noastră). Concret, în textul lucrării se fac referiri numai la mormântul dublu M 10 (p. 45–47, 70–71), care este apoi descris amănunțit în paragraful dedicat mormintelor duble ale culturii Noua (!) cu mențiunea că, inițial, mormântul a fost atribuit acestei culturi de L.D. (vezi p. 91–92, nota 166). În cadrul aceluiași paragraf (p. 93) este detaliat prezentat și M 21a–21b, dublu, din necropola de la Balintești, considerată în alte părți ale lucrării ca

³ Vezi lucrările citate de L.D. și, mai nou, I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugiu, *Un mormânt din epoca bronzului descoperit la Cărlomănești, jud. Buzău*, în *SCIVA*, 52–53, 2001–2002, p. 24 și Lista 1/nr. 33–36; B. Govedarica, E. Kaiser, J. Ja. Rassamakin, V. A. Samar, *Der Grabhügel „Tarasova Mogila” bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen und bronzzeitlichen Steppenulturen im Azovgebiet*, în *Eurasia Antiqua*, 12, 2006, p. 103, Abb. 47.

⁴ Vezi Sara Champion, *DuMont's Lexikon archäologischer Fachbegriffe und Techniken*, Köln, 1982, p. 61 (s.v. *Fazies*): „Gruppe von Elementen einer Industrie bzw. Kultur, bei der es sich um eine Untergruppe (bzw. um einen von der Hauptlinie der Tradition abweichenden Sonderaspekt) zu handeln scheint. So bezeichnet man einen bedeutenderen Zweig einer Kultursequenz [...] als unterschiedliche „Fazies“ der „Kultur“, obwohl es sich dabei auch um die Hinterlassenschaft verschiedener Industrien oder Kulturen handeln könnte. Die Bezeichnung stiftet daher – ebenso wie der Terminus „Tradition“ – Verwirrung, weil sie unpräzise ist und lediglich eine Pseudo-Erklärung darstellt. Heute bedient man sich ihrer sehr viel seltener als ehemals.”

reprezentativă pentru cultura Monteoru târzie (și nu pentru faza Noua I). În capitolul despre mormintele culturii Noua a fost inserată, de altfel, și un întreg pasaj despre caracterizarea antropologică a scheletelor din necropola de la Balintești (p. 106).

În cadrul aspectului cultural Corlăteni-Trușești L.D. distinge *trei variante* care ar reprezenta, totodată, și *trei etape cronologice*. Cea mai veche ar fi varianta Corlăteni, în care predomină elementele BP-K și care a fost datată în limitele perioadei de existență a fazei Monteoru II (probabil IIa). Pe baza unui fragment de vas, ornamentat cu triunghiuri „incizate prin împunsături” (sic!), descoperit la Ghilănești, autoarea nu exclude posibilitatea existenței și a „unei faze mai timpurii, anterioare orizontului Corlăteni” (vezi p. 71)⁵. Varianta Corlăteni este urmată de varianta Trușești, în care este mai evidentă prezența elementelor C și Monteoru (IIb). Prin această din urmă cultură sunt resimțite și unele influențe răsăritene (Sabatinovka timpurii). Cea mai târzie ar fi varianta Brăești, reprezentată prin mormântul 10 din necropola de aici, conținând vase caracterizate prin elemente C-BP-K și Monteoru târzie. Această variantă este sincronizată cu faza Balintești (probabil de început) a culturii Monteoru. (De notat că această fază, respectiv necropola de Balintești-*Cioinagi*, este apreciată de unii cercetători ca aparținând perioadei de început a culturii Noua⁶. Autoarea însăși se referă de mai multe ori la necropola de la Balintești în cadrul discuțiilor cu privire la descoperirile funerare ale culturii Noua, vezi p. 82–107!) Nu putem să nu observăm că diferențierea cronologică și culturală aici propusă nu este susținută și printr-o analiză comparativă a inventarului arheologic al celor trei etape, căci, după cum am mai observat, descoperirile aspectului Corlăteni-Trușești, inclusiv ceramica, sunt prezentate și discutate în ansamblu. Cât privește ideea de *variante* (care nu a mai fost dezvoltată în lucrare), ar fi dificil să avem în vedere variante locale/regionale din moment ce toate cele trei situri eponime, Corlăteni, Trușești și Brăești, ca și situl de la Ghilănești, sunt situate în aceeași parte nordică a Câmpiei Moldovei, distanța maximă între ele fiind de cca 40 km (vezi Harta 7, nr. 83, 366a, 47, 415). Autoarea s-a străduit, după cum am văzut, să sincronizeze cele trei etape ale aspectului Corlăteni-Trușești cu fazele culturii Monteoru, dar lasă deschisă problema raportării acestui aspect la evoluția complexului cultural C-BP-K (de care se leagă genetic). Problema nu este discutată nici în paragraful despre cronologie (p. 71–72), unde se fac doar mențiuni fugitive la unele încercări de periodizare a culturilor K, BP și C. În ceea ce privește cronologia absolută, sunt rezumate opiniile exprimate în ultima jumătate de veac, încheindu-se cu aprecierile lui Al. Vulpe (1997) cu privire la datarea epocii „clasice” a bronzului din România între 2500/2300–1600/1500 î.e.n., în spiritul revizuirii cronologiei epocii bronzului sud-est și central-european (p. 72).

În concluziile capitolului, L.D. apreciază că prezența mormintelor MV la vest de Prut nu este un indiciu al așezării efective a populației acestei culturi în regiune și, în acest fel, s-ar exclude ipoteza existenței unui substrat genetic MV în cultura Noua (p. 73). În ce privește prima parte a afirmației, autoarea rămâne datoră cu o explicație alternativă pentru prezența în acest spațiu a mormintelor populației MV, iar existența sau non-existența unui substrat genetic MV în cultura Noua nu credem că poate fi judecată doar pe baza descoperirilor din Câmpia Moldovei, ci având în vedere întreaga arie de formare a culturii Noua (problemă ce nu este analizată în lucrare). Nu este discutat nici raportul cronologic dintre descoperirile de tip MV și Corlăteni-Trușești din Câmpia Moldovei, putem doar deduce din sincronismele propuse (vezi mai sus) că cele două fenomene se succed, putând exista un contact cronologic doar la nivelul „variantei” Corlăteni, în vremea corespunzătoare etapei Monteoru IIa. Prin prizma raporturilor Monteoru-Mnogovalikovaja o asemenea relație nu poate fi exclusă⁷, dar, pe de altă parte, datările ¹⁴C disponibile pentru cultura MV (vezi mai sus) nu se intersectează cu cele cunoscute la ora actuală pentru cultura K (-C) târzie din regiunea pericarpatică (vezi mai jos).

Aspectul Corlăteni-Trușești este văzut ca o manifestare culturală evoluată din a doua jumătate a BM, afirmându-se, totodată, că antecedentele acesteia nu sunt, deocamdată, cunoscute. Se apreciază, astfel, că în nordul Moldovei există un hiatus între sfârșitul culturii Costișa (etapa Costișa) și varianta timpurie a aspectului Corlăteni-Trușești (p. 74). Cititorul rămâne oarecum nedumerit: să înțelegem că aspectul Corlăteni-Trușești a fost precedat în Câmpia Moldovei de cultura Costișa (după care ar urma presupusul

⁵ Odată cu această afirmație, nu se face trimitere la ilustrație. Probabil este vorba de fragmentul din pl. 5/415 = 7/415 = 70/415, menționat în text la p. 51, 57–58 și în *Corpus* la p. 243, nr. 415.

⁶ Vezi, recent, M. Petrescu-Dîmbovița, *Necropola civilizației Noua de la Trușești-Țuguieța*, în M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A.C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999, p. 601. Chiar și în opinia lui Eugenia Zaharia, etapa Balintești-Gârbovăt înfățișează „ultimul aspect în care se manifestă cultura Monteoru, într-un context cultural care face trecerea spre cultura Noua”. Vezi, s.v., în C. Preda (ed.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I (A–C), București, 1994, p. 153–154.

⁷ Vezi I. Moțoi-Chicidăanu, D. Gugiu, *op. cit.*, p. 22–28.

hiatus), sau se face referire la cultura Costișa din aria sa inițială (regiunea subcarpatică)? Întrebarea este cu atât mai justificată cu cât, la un moment dat (în legătură cu ipotezele privind prezența *ceramicii de tradiție* K și BP-C), se admite ca o certitudine că în Bronzul mijlociu Câmpia Moldovei a făcut parte din aria de răspândire a *culturii* BP-C-K (p. 41). Hărțile de răspândire nu ne lămuresc pe deplin, căci harta 5 ilustrează *descoperirile ceramice* din Câmpia Moldovei, atribuite culturii BP-C-K, aria de răspândire a *culturii* C fiind situată la V de Siret. Pe harta 6, aria de răspândire a *culturii* C include și Câmpia Moldovei, fiind marcată și ruta difuzării ei în această zonă dinspre regiunile din dreapta Siretului. Pe aceeași hartă, nordul spațiului carpato-nistean (inclusiv nordul Câmpiei Moldovei) apare ca parte a ariei de răspândire a culturii K, difuzată dinspre Ucraina subcarpatică. În sfârșit, pe harta 7, care ilustrează răspândirea așezărilor și necropolelor/mormintelor *aspectului Corlăteni-Trușești*, au fost cartate aceleași descoperiri din Câmpia Moldovei, care apar și pe hărțile 5–6. Altfel spus, raporturile cronologice și chorologice între *cultura* (culturile? complexul?) BP-K-C și *aspectul cultural* nou creat, Corlăteni-Trușești, nu au putut fi mulțumitor lămurite. O altă problemă, nu mai puțin importantă, la care ne vom referi mai jos, este, desigur, modul în care acest aspect cultural este raportat acum la cultura Noua (Noua II, după A.C. Florescu).

Această cultură, reprezentând BT din Câmpia Moldovei, este tratată în capitolul III al lucrării (p. 75–158). *Cultura Noua* este atestată în regiune prin peste 400 de descoperiri (vezi cap. III.1, p. 75–78). Majoritatea acestora sunt așezări (III.2., p. 78–82), inegal răspândite în teritoriu, și L.D. a încercat să distingă trei zone în funcție de densitatea siturilor din Câmpia Moldovei (harta 10 A–B–C). Se pun în discuție, apoi, tipurile de așezări, autoarea încercând o ordonare și în funcție de intensitatea de locuire a acestora (harta 11–12). Se insistă mai pe larg asupra cenușarelor și posibilelor semnificații ale acestora, fără a se contura vreo imagine concludentă în această privință.

Subcapitolul privind mormintele (III.3, p. 82–107), tratează cele 29 de descoperiri funerare (necropole și morminte izolate, vezi harta 14 și tabelul 2). Numărul acestora este mult mai mic față de numărul așezărilor și ar merita să fie examinată posibilitatea ca mai multe așezări să fi „folosit” o necropolă comună. O altă problemă demnă de atenție este și relația dintre zonele de locuit și spațiile funerare. Se pare că există în această privință o complementaritate în sensul că în lumea culturii Noua pentru așezări au fost preferate locurile deschise, de poziție joasă, în timp ce pentru necropole au fost alese terenurile relativ înalte, ce se evidențiază în peisaj⁸. Cât privește mormintele, acestea au fost clasificate în morminte plane și morminte în tumuli. Acestea din urmă nu sunt documentate cu certitudine în zonă, singura excepție fiind M 10/T2, de înhumație, de la Prăjeni-Țarnă, atribuit într-un loc culturii Sabatinovka (vezi p. 98 și p. 259, nr. 77, unde se vorbește de un mormânt *tumular*), iar în alt loc complexului Sabatinovka-Noua-Coslogeni (p. 243–244, nr. 419). Cele mai multe morminte ale culturii Noua sunt plane, de înhumație, individuale, mai rar duble. Toate acestea sunt minuțios analizate în lucrare, în funcție de dispunerea în cadrul cimitirelor, orientarea și adâncimea mormintelor, forma gropii, construcții funerare, poziția scheletelor. Cele mai multe (în cimitirul de la Trușești cca 70 %) sunt în poziție chircită, pe partea stângă sau dreaptă. Merită notat că, după cum arată datele pentru alte medii culturale, din diferite perioade, aceste două poziții sunt complementare și, într-o analiză mai aprofundată, împreună cu alte elemente de ritual funerar (și ținându-se seama, firește, de determinările antropologice), ar putea fi puse în legătură cu anumite segmente sociale (sex/gen, grupă de vârstă, statut etc.). O secțiune specială a fost rezervată înhumărilor rituale, în care au fost incluse atât unele înmormântări descoperite în cadrul necropolelor (morminte cu schelet fragmentar/parțial, morminte în groapă comună și cenotafe, numite pleonastic morminte-cenotaf), cât și unele înmormântări aflate în cuprinsul așezărilor. Printre acestea din urmă este menționat un mormânt de înhumație descoperit în așezarea de la Trușești-*Movila din Șesul Jijiei* (probabil identic cu mormântul de copil, descoperit sub platforma unei locuințe, menționat fără referințe bibliografice în concluzii, p. 161). Un alt mormânt, descoperit în aceeași așezare, este menționat în paragraful rezervat mormintelor de incinerare. Textul nu oferă alte detalii despre condițiile de descoperire sau semnificația acestor înmormântări. Potrivit datelor din *Corpus* (p. 234, nr. 366b și p. 265, nr. 111) cele două morminte au fost descoperite alături, în zona de nord a cenușarului I, la 1–1,32 m adâncime, și că este vorba de mormântul de *inhumație* al unui *copil*, așezat în poziție chircită pe stânga, orientat spre NV, și mormântul de *incinerare* în urnă al unui *matur*. Dacă aceste informații sunt corecte, ar putea fi vorba de un ansamblu de

⁸ Vezi A.C. Florescu, *Repertoriul civilizației Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole* (Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos 9), Călărași, 1991; M. Petrescu-Dîmbovița, *op.cit.*, p. 601; E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten* (PAS 19), Kiel, 2002, p. 129–130, 224, 230.

două înmormântări excepționale (și nu morminte propriu-zise), care ar trebui analizate în corelație una cu cealaltă și cu complexul arheologic (cenușarul I) în cuprinsul căruia au fost descoperite⁹.

Inventarul mormintelor este discutat, oarecum separat de celelalte elemente ale ritului și ritualului funerar, într-o secțiune aparte (p. 101–105). Autoarea insistă, în special, asupra tipurilor ceramice, numărul și poziția vaselor în morminte. Într-un alt paragraf separat sunt discutate, sumar și doar la modul general, datele antropologice (p. 105–107). Se fac referiri aici doar la datele din literatura mai veche (Cristescu 1961; Cristescu, Sandu-Antoniou 1962; 1965; Necrasov, Cristescu 1968a–b), deși în Bibliografie au fost trecute și lucrările mai recente, inclusiv studiile paleoantropologice și paleodemografice efectuate asupra scheletelor descoperite în necropolele de la Brăești, Crasnaleuca și Trușești (Miu 1992; 1996; Cristescu, Miu 1999; 2001), studii ale căror rezultate nu sunt valorificate. În felul acesta rămâne deschisă problema diferențierii ritului și ritualului funerar în funcție de grupele de sex, vârstă sau eventuale alte criterii sociale, ca și a existenței unui standard funerar, caracteristic acestei culturi, fără a mai vorbi despre particularitățile demografice ale populației din această perioadă a epocii bronzului. Din acest punct de vedere, ar trebui continuați pașii începuți de prof. M. Petrescu-Dîmbovița în analizarea necropolei de la Trușești, ca și demersul lui E. Sava, pe un plan mai general¹⁰. În acest subcapitol au fost inserate și fugitive referiri la contribuția la formarea culturii Noua a unor populații cu trăsături antropologice diferite (nordoizi, protoeuropoizi, atlanto-mediteranoizi etc.), problemă ce ar merita să fie aprofundată, dar nu în cadrul obiceiurilor funerare, ci discutată mai degrabă în legătură cu originea culturii Noua sau în concluziile generale ale lucrării.

Cultura materială (cap. III.4., p. 107–116) este clasificată și analizată în funcție de materia primă din care au fost lucrate diferitele artefacte (ceramica, obiecte de piatră și silex, os și corn). Mai neobișnuită este includerea aici a câtorva rânduri și despre „inventarul faunistic” (p. 116), ce trebuia valorificat în legătură cu modul de viață și economia populației culturii Noua. Metalurgia bronzului, în schimb, este tratat separat de cultura materială (cap. III.5., p. 122–130). Au fost incluse aici și unele categorii de obiecte atestate în Bz D, dar care au fost în uz și în perioada Ha A. Unele dintre acestea (precum săbiile de tip Nenzingen și Sprockhoff Ib de la Bucium și din cuprinsul depozitului de la Ilișeni), legate de stilul de viață și maniera de luptă ale perioadei cîmpurilor de urne central-europene (*Urnenfelderzeit*), este puțin probabil să fi aparținut reprezentanților populației Noua¹¹.

Cronologia culturii Noua este discutată sumar și la modul general (III.6., p. 130–132), cu referiri la diferitele opinii exprimate în legătură cu periodizarea și datarea absolută a descoperirilor din vasta arie Noua-Sabatinovka-Coslogeni. Cât privește periodizarea, re-evaluarea descoperirilor de tip BP-C-K din Câmpia Moldovei și includerea lor într-un aspect cultural aparte (Corlăteni-Trușești), echivalează cu invalidarea primei faze (de formare) a culturii Noua, așa cum aceasta a fost concepută de A.C. Florescu. (După cum se știe, potrivit acestui model, prima fază a culturii se caracterizează tocmai prin prezența elementelor de tradiție BP-C-K, precum și Monteoru, Tei și Wietenberg, în alte zone, elemente ce vor fi eliminate abia la sfârșitul perioadei și înlocuite cu forme specifice Noua, care vor caracteriza faza II, „clasică”)¹². Autoarea nu pune însă

⁹ Situația nu este deloc clară, căci față de cele două morminte, puse în discuție în maniera mai sus arătată, în bibliografia citată de L.D. sunt menționate ori trei morminte (două de înhumăție și unu de incinerăție), ori un singur mormânt (de incinerăție), vezi p. 234, nota 321 = p. 265, nota 339. În Repertoriul culturii Noua, ca și recent, în monografia Trușești, este menționat un singur mormânt (de incinerăție), descoperit în așezarea de la *Movila din Șesul Jijiei*. Vezi A.C. Florescu, *op. cit.*, p. 136, nr. 560/N,2; M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A.C. Florescu, *op. cit.*, p. 601 (M. Petrescu-Dîmbovița), 637 (M. Florescu).

¹⁰ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*; idem, *Die Nekropole der Noua-Kultur auf der „Țuguieța” bei Trușești, Kr. Botoșani, Nordmoldau, Rumänien*, în *PZ*, 76, 2001, p. 179–208; E. Sava, *op. cit.*, în spec. p. 131–149. Pentru studiile antropologice și paleodemografice mai recente vezi G. Miu, *Caracteristicile antropologice ale scheletelor descoperite la Brăești (jud. Botoșani), aparținând culturii Noua*, în *Studii și Cercetări Antropologice*, 29, 1992, p. 17–23; eadem, *Considerații paleodemografice asupra populațiilor epocii bronzului de pe teritoriul României*, în *Studii și Cercetări Antropologice*, 33, 1996, p. 9–14. M. Cristescu, G. Miu, *Studiul paleoantropologic al scheletelor din necropola civilizației Noua de la Trușești-Țuguieța*, în M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A.C. Florescu, *op. cit.*, p. 683–695; idem, *Die paläoanthropologische Untersuchung der Skelette aus der Noua-Nekropole von Trușești-„Țuguieța”*, în *PZ*, 76, 2001, p. 209–220.

¹¹ În legătură cu armamentul lumii Sabatinovka-Noua-Coslogeni vezi V.I. Klochko, *Weapons of the tribes of the Northern Pontic zone in the 16th-10th centuries B.C.* (Baltic-Pontic Studies, 1), Poznań, 1993; idem, *Weapons of the tribes of the Sabatinovka culture*, în *Culture et Civilisation au Bas Danube*, X, 1993, p. 43–55.

¹² O expunere recentă a acestui model: M[arilena] F[llorescu] și A[drian C.] F[llorescu], *Noua*, în C. Preda (ed.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. III (M–Q), București, 2000, p. 199–204.

problema, în ce măsură o asemenea re-evaluare la *nivel regional* a prezenței „elementelor ceramice de tradiție BP-C-K” poate afecta în ansamblu valabilitatea periodizării amintite, elaborată pe baza analizei datelor disponibile din întreaga arie extra- și intracarpatică a culturii Noua? Nu poate fi ignorat, în acest context, că, recent, și E. Sava a propus o altă interpretare a rolului elementelor de tradiție „vestică”, „carpato-balcanică” în procesul de formare a culturii Noua. El subliniază că elementele componente de origine estică (de sorginte Srubnaja și Mnogovalikovaja) apar în cultura Noua mai devreme în comparație cu elementele de origine vestică (de tip Monteoru, Komarov, Wietenberg). Acestea din urmă pot fi puse în evidență ceva mai târziu și numai în zona subcarpatică a Moldovei și în Transilvania, unde se formează două variante locale în cadrul culturii Noua. Autorul accentuează, de asemenea, că ponderea elementelor vestice este minimă în estul arealului culturii Noua, în timp ce elementele estice, prioritare, pot fi reperate și în zona vestică (până în Transilvania). Cât privește Câmpia Moldovei, care ne interesează cu deosebire în discuția de față, în analiza lui Sava această regiune (împreună cu NV Basarabiei) face parte din „teritoriul principal” (Kerngebiet) al ariei de răspândire a culturii Noua. În această zonă elementele „vestice” sunt reprezentate prin unele tradiții de tip K (C) în decorul ceramicii (triunghiuri incizate, de exemplu). Faptul se explică prin vecinătatea cu cultura K, cu care cultura Noua a intrat în contact în nordul ariei sale¹³. Fără să fie puse în discuție, aceste idei sunt respinse sumar printr-o mențiune inserată în istoricul cercetărilor, potrivit căreia „au apărut noi ipoteze privind periodizarea culturii Noua (Sava 2002), care, după părerea noastră, nu pot fi acceptate, în lipsa unei argumentări temeinice” (vezi p. 77). La rândul ei, autoarea nu oferă alternative la periodizările pe care le respinge, cultura Noua fiind tratată, după cât se pare, ca un tot unitar. În privința cronologiei absolute, L.D. a avut în vedere și primele încercări de punere în evidență a datărilor prin radiocarbon (inclusiv unele contribuții ale subsemnatului, dar făcând confuzie între László 1993 și 1994). Este greu de înțeles că în acest context (și în condițiile puținătății datărilor radiocarbon pentru epoca bronzului, mai ales a acelora de bună calitate) nu numai că nu au fost valorificate, dar nici măcar nu au fost menționate rezultatele celor patru măsurători ¹⁴C, efectuate în Laboratorul de la Groningen pe mostrele de cărbune prelevate de dna L.D. din cenușarul 1 de la Crasnaleuca-Staniște. Lăsând la o parte datarea GrN-21799, mult mai timpurie și cu o marjă de eroare foarte ridicată (3320 ± 140 BP), celelalte trei datări alcătuiesc o serie coerentă (3250 ± 50 BP, 3240 ± 40 BP, 3190 ± 45 BP), ce acoperă intervalul cuprins între 1610–1435 cal BC (1σ). (Menționez că aceste datări mi-au fost aduse la cunoștință cu multă amabilitate de dna L.D. încă la 11.04 1998, fără încuviințarea de a le utiliza public. M-am referit la ele pentru prima dată abia după ce au fost menționate deja în literatura de specialitate¹⁴.)

Capitolul IV. Concluzii (p. 159–162) rezumă principalele rezultate la care s-a ajuns în paginile lucrării. Fără a repeta cele discutate deja mai sus, apreciem că odată cu avansarea ideii că manifestările culturale de tip Corlăteni-Trușești (caracterizate prin elemente ceramice de tip BP-C-K) reprezintă un aspect cultural de sine-stătător (și nu prima fază a culturii Noua), ar fi fost necesară o analizare a raporturilor cronologice (succesiune directă sau nu), ca și a problemei existenței (sau non-existenței) legăturilor genetice între cele două fenomene culturale, Corlăteni-Trușești și Noua. Aceasta cu atât mai mult cu cât, vorbind despre originea culturii Noua, se menționează doar la modul general acceptarea contribuției unui „fond genetic autohton – respectiv culturile Bronzului mijlociu, *mai puțin cultura Costișa...*” (p. 161, sl. noastră). Nu ar trebui neglijată nici opinia reputatei cercetătoare Galina I. Smirnova care, în urma studierii *directe* a descoperirilor de la Corlăteni, a ajuns la concluzia că ceramica nivelului inferior de aici (adică ceea ce A.C. Florescu a atribuit fazei Noua I, iar acum L.D. atribuie aspectului Corlăteni-Trușești) este identică cu ceramica culturii Komarovo târziu din nivelul I al așezării de la Mahala¹⁵. (Apropierea ceramicii de la Corlăteni de ceramica de tip Komarovo II este scoasă în evidență și de Gh. Dumitroaia vezi mai jos.) De notat că G.I. Smirnova nu a renunțat la periodizarea culturii Noua, propusă de A.C. Florescu: ea atribuie nivelul Mahala IIA fazei Noua I (în care sunt prezente și unele elemente ceramice de tip Monteoru și Costișa), iar nivelul Mahala IIB fazei Noua II (din care dispar elementele originare din culturile locale ale BM)¹⁶. Dacă raportăm descoperirile din Câmpia Moldovei la

¹³ E. Sava, *op. cit.*, vezi, în special p. 221–235: *Ergebnisse, Zusammenfassung, Rezumat și Abb.* 56–57.

¹⁴ Vezi I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugiu, *op. cit.*, fig. 11A și Lista 1, nr. 1–3.); A. László, *Über die Beziehungen, die kulturelle und chronologische Lage der Bronzefunde vom Typ Ópályi-Uriú-Drajna de Jos-Lozova-Pobit Kamák*, în J. Kopal (ed.), *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation*, Užgorod, 2006, p. 132 și 143: tabel 124–143.

¹⁵ G.I. Smirnova, *Magala i nekatorye voprosy chronologii pozdnekomarovskoj kultury v Prikarpat'e*, în *Eneolit i bronzovyy vek Ukrainy*, Kiev, 1976, p. 132; eadem, *Kul'turno-istoričeskaja stratigrafija poselenija Magala*, în *Problemy Archeologii*, 2, 1978, p. 68–69; eadem, *Die Siedlung Mahala IIA und IIB. Ein Denkmal der Noya I- und II-Kultur*, în *Culture et Civilisation au Bas Danube*, X, 1993, p. 59.

¹⁶ Vezi G.I. Smirnova, *op. cit.* (1993), 57–73.

stratigrafia de la Mahala, în spiritul observațiilor Galinei Smirnova, nivelul 1 de la Corlăteni corespunde nivelului Mahala I (cultura Komarovo tîrzie), iar nivelul 2 de la Corlăteni nivelului Mahala IIB (Noua II), de unde rezultă că între nivelurile Corlăteni 1 și 2 ar trebui să existe un hiatus, corespunzând (cel puțin în parte) perioadei reprezentate de nivelul Mahala IIA (Noua I). Dacă cele trei etape („variante”) ale aspectului Corlăteni-Trușești, așa cum au fost propuse de dna L.D., se dovedesc reale, acest hiatus ar putea fi „umplut” cu monumentele din perioada de existență a variantelor/etapelor Trușești și Brăești, sincronizate cu faza Monteoru IIB și cu „etapa Balintești”, aceasta din urmă atribuită de unii cercetători fazei de început a culturii Noua. Desigur, cugetarea noastră de mai sus este mai degrabă o speculație și nu înlocuiește nici analiza temeinică a raporturilor existente între cultura K-C, „aspectul cultural Corlăteni-Trușești” și cultura Noua, nici critica argumentată a periodizării lui A.C. Florescu.

Cât privește aportul factorului răsăritean în procesul formării culturii Noua, autoarea respinge atât ideea rolului determinant al culturii Srubnaja (susținută de A.C. Florescu), cât și cea a rolului culturii MV (promovată mai recent de I.T. Černjakov, V. Cavruc, E. Sava și alții; vezi *supra* observațiile noastre). L.D. agreează, în schimb, ipoteza lui V. Dergacev (1986, 1997) referitor la importanța în geneza culturilor Noua și Coslogeni a „factorului Sabatinovka” (care, la rândul său, ar fi rezultatul unui proces de sincretism petrecut între cultura MV, ca factor local în regiunea NV pontică, și cultura Srubnaja timpurie, ca factor răsăritean). Dificultatea constă în faptul că L.D. se gândește la „o eventuală influență (și, poate, o contribuție genetică) a culturii Sabatinovka timpurii *asupra culturii Noua* din spațiul est-carpatic” (p. 162; sl. noastră), fără să aflăm, cum și unde a apărut această nouă cultură, Noua, pentru a putea fi influențată de cultura Sabatinovka?

Revenind la problemele datărilor ¹⁴C, menționăm, chiar și în trecut, că seriile de date radiocarbon disponibile sunt în bună concordanță cu succesiunea Costișa (timpurie)--Komarovo (tîrzie)--Noua I--Noua II, stabilită pe cale arheologică. Astfel, cele trei datări recent obținute pentru situl de la Siliștea din regiunea subcarpatică, socotite ca reprezentative pentru perioada timpurie a BM (cultura Costișa), se situează între 3546 ± 26 și 3371 ± 22 BP, respectiv 1937–1631 cal BC (1σ)¹⁷. Pentru urmele de exploatare a sării din epoca bronzului (cultura Costișa-Komarov, faza Komarov II tîrzie) de la Lunca-Poiana Slatinei, din aceeași regiune, au fost obținute două datări radiocarbon (3450 ± 35 și 3350 ± 35 BP), care acoperă, împreună, intervalul 1885–1520 cal BC¹⁸. Pentru succesiunea stratigrafică de la Mahala putem să avem în vedere următoarele datări: Mahala I (Komarovo tîrzie): 3380 ± 80 BP (1750–1520 cal BC), Mahala IIA (Noua I): 3260 ± 100 BP (1680–1430 cal BC), Mahala IIB (Noua II): 3135 ± 100 BP (1520–1310 cal BC), 3100 ± 55 BP (1434–1313 cal BC)¹⁹. După cum se poate observa, seria de datări, obținută pentru așezarea culturii Noua de la Crasnaleuca (vezi mai sus) este în concordanță mai ales cu datările mai timpurii ale nivelului II de la Mahala. Cât privește poziția cronologică a „aspectului cultural Corlăteni-Trușești”, pentru care nu dispunem de datări ¹⁴C, aceasta ar trebui să se situeze într-un interval de timp anterior seriei de la Crasnaleuca și apropiat perioadei marcate de datările existente pentru nivelurile Mahala I și IIA. De asemenea, nu dispunem de datări radiocarbon pentru perioada tîrzie/de sfârșit a culturii Noua din Câmpia Moldovei. Dacă avem în vedere datările ¹⁴C ale altor situri, din alte regiuni, putem observa că, după perioada de existență a așezărilor de la Crasnaleuca și Mahala, evoluția în timp (durata) culturii Noua (-Coslogeni) a fost variabilă în diferitele zone ale ariei sale, în funcție și de apariția culturilor „hallstattiene timpurii”²⁰. Pentru desfășurarea acestui fenomen în Câmpia Moldovei nu dispunem încă de datări ¹⁴C. Putem să avem în vedere, însă, mica serie de date obținută pentru așezarea Gáva-Holihradly timpurie (de tip Mahala III) de la Siret, din Podișul Sucevei. Data combinată a celor patru datări este 3003 ±

¹⁷ Amabilă informație dr. Neculai Bolohan, 26. 10. 2010.

¹⁸ O. Weller, Gh. Dumitroaia, *The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania*, în *Antiquity*, 79, No. 306, December 2005 (Contents: On the website: <http://antiquity.ac.uk>), fig. 5. Pentru încadrarea cultural-cronologică a exploatării sării din epoca bronzului de la Lunca vezi Gh. Dumitroaia, în V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (ed.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra Neamț, 2001, p. 31–34, unde autorul apreciază că cele mai apropiate analogii ale ceramicii de tip Komarov II de la Lunca se întîlnesc, pe lângă situl de la Mihoveni, tocmai la Corlăteni.

¹⁹ Vezi, cu bibliografia aferentă, A. László, *Dates radiocarbone et chronologie de la civilisation Noua-Sabatinovka-Coslogeni*, în *Culture et Civilisation au Bas Danube*, X, 1993, p. 23–41. Pentru datarea nivelului Mahala I vezi J. Górski, S. Lysenki, P. Makarowicz, *op. cit.*, p. 288, Tab. 4., no. 1.

²⁰ Vezi, comparativ, datările obținute pentru siturile de la Mahala, Crasnaleuca, Odaia (Basarabia), Durankulak (Dobrogea), Kastanas (Macedonia) etc. la A. László, *op. cit.* (2006), p. 143, Abb. 7: tabel.

24 BP = 1310–1210 cal BC (1 σ), ceea ce se racordează foarte bine la datările ¹⁴C disponibile pentru locuirea Noua din cuprinsul stratului Mahala II²¹.

Partea documentară a lucrării, *Corpusul* descoperirilor (cap. V, p. 163–267), se compune din două părți. Prima (V.1, p. 163–244) cuprinde informațiile esențiale despre 421 de situri aparținând BM și BT din aria cercetată. Informațiile cu privire la descoperirile funerare din Câmpia Moldovei sunt repetate și în cel de al doilea corpus care înregistrează mormintele și necropolele culturii Noua de pe teritoriul României (V.2, p. 244–267, 119 descoperiri). Rostul acestui din urmă corpus în economia lucrării (mai ales după publicarea monografiei lui E. Sava 2002) nu este suficient motivat.

Amplul rezumat și explicația figurilor în limba franceză (p. 268–291) fac accesibilă lucrarea și pentru cititorii străini. (Cunoscând cercul celor interesați în cercetarea epocii bronzului est-european, credem că apelarea la limba germană sau engleză ar fi fost mai oportună.) *Bibliografia* (p. 295–316) dovedește buna cunoaștere a literaturii de specialitate, inclusiv a lucrărilor arheologilor din fosta Uniune Sovietică și din statele succesorale. Observăm, totuși, transcrierea inconsecventă a alfabetului chirilic în cel latin și „retroversiunea”, uneori, a numelui unor autori români care au publicat în limba rusă (vezi p. 234, nr. 366b și p. 265, nr. 111: *Petresku-Dymbovica* 1960, sau p. 308: I.T. *Nikulice*). *Bibliografia* cuprinde, în general, lucrări publicate până la sfârșitul anilor '90, ultimele apariții citate datând din 2001–2002. Este regretabil că lucrări importante, apărute chiar în acești ani, nu au mai fost valorificate în carte (vezi: note).

Ilustrația constă din 16 hărți și 77 de planșe așezate în partea a doua a cărții (p. 317–411), la care se adaugă și cele 8 figuri și 19 tabele, întrunite într-un „subcapitol” al lucrării (III.7, p. 133–158). Partea grafică este îngrijit elaborată și, împreună cu *corpusul*, constituie baza documentară a lucrării. Se remarcă, mai ales, minuțiozitatea cu care sunt analizate și prezentate descoperirile funerare, inclusiv pe complexe, dar sunt la fel de utile și planșele și tabelele ce prezintă tipologia ceramicii și a altor categorii de obiecte. Valoarea lucrării constă, înainte de toate, tocmai în adunarea, analizarea și ordonarea unui bogat material informativ; interpretările și concluziile proprii rămân, adesea, în umbra opiniilor altor specialiști, evocate cu multă generozitate. Cartea deschide (și lasă deschis) numeroase probleme care își așteaptă răspunsul. Rezultatele la care s-a ajuns fiind considerate ca preliminare, așteptăm cu același interes continuarea demersului autoarei și noile roade ale cercetărilor sale.

---

²¹ A. László, *Zur Chronologie der späten Bronzezeit und der älteren Hallstattperiode im nord-östlichen Karpatenraum. Die Radiokarbon-Datierung der Gáva-Holihradý Siedlung von Siret (Bukowina)*, in: L. Marta (ed.), *Das Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. auf der Theiss-Ebene und Siebenbürgen* (Satu Mare. *Studii și Comunicări*, seria Arheologie, XXVI/1), Satu Mare 2010, p. 121–131, în spec. p. 129: Tabelle 2.